

Siettetett gyerekek

A címet egy amerikai szerzőtől, David Elkindtől (2001) kölcsönöztem, aki már a '80-as években felfigyelt a gyerekek felfogásában és a gyerekekkel való bánásmódban végbemenő átalakulásra. A „siettetés” azt jelenti, hogy a gyerekek és a felnőttek élete, tapasztalatai, tevékenységei egyre kevésbé különböznek egymástól. A gyerekek mind fiatalabb korukban váltanak „felnőttes” életmódra az élet számos területén, egyre gyakrabban szereznek olyan tapasztalatokat, amelyeket a korábbi évtizedekben a szakemberek és a közfelfogás egy bizonyos életkor alatt nem tartott elfogadhatónak. A gyermekfelfogásban bekövetkezett változásokat többen is regisztrálták, ezek összefoglalása megtalálható korábbi tanulmányaimban (Vajda, 1997, 2000, 2005).

A „siettetés” az elmúlt évtizedekben tovább erősödött, miközben számos szakember fejezte ki aggodalmát a jelenséggel kapcsolatban. Garbarino (1993), a gyerekekkel szembeni visszaélések amerikai szakembere egyenesen úgy véli, hogy a valódi gyerekek lassan kevesek luxusává válik. A megváltozott gyermekfelfogást és gyakorlati következményeit sokan összefüggésbe hozzák a gyerekek egyre gyakrabban panaszolt kezelhetetlenségével, magatartási problémáival, pszichoszomatikus betegségeivel. Carleton Kendrick (é. n.), az Egyesült Államok egyik népszerű nevelési szakértője internetes folyóiratában arról számol be, hogy a rendelőjében megjelentek a felnőtt módra kiégett, csak a karrierjükre gondoló, „A” típusú felnőttekre emlékeztető gyerekek, akik változatos pszichoszomatikus tünetekről, fejfájásról, emésztési zavarokról panaszkodnak. A pszichológus 8–10 éves páciensei félnek bevallani a szüleiknek, ha nem töltöttek legalább 4 órát a műkorcsolyapályán, vagy attól rettegnek, hogy az iskolában rosszabb minősítést kapnak, ha nem voltak elég ideig a röplabdaedzéseken. A pszichoterapeuta a gyerekek és tizenévesek állapotromlásának aggasztó tüneteire hívja fel a figyelmet: a tizenévesek körében az elmúlt 20 év során megháromszorozódott az öngyilkosok száma, lányok százezrei esnek teherbe, és változatlanul magas a gyermekszülések aránya tizenéves korban. Már 10–12 éves lányok fogyókúráznak, a sokszorosára növekedett a gyerekek és fiatalok erőltetett sportedzések közben elszenvedett sérüléseinek előfordulása. A rendkívül kedvezőtlen körülmények közé tartozik, hogy gyerekek milliói szednek napon-ta gyógyszereket, hogy kezelhetőbbé váljanak otthon és az iskolában.

Vannak, akik eltúlzottnak találják a „siettetéssel” kapcsolatos aggodalmakat. S. Hofferth (é. n.) például nem látja igazoltnak, hogy a sok külön elfoglaltsággal rendelkező gyerekek frusztráltabbak lennének, mint a többiek. Az iskolán kívüli terhelés ugyan csak részjelensége a siettetésnek, ám az ezzel kapcsolatos kutatások felhívják a figyelmet a téma összetettségére. Hofferth a probléma hazai kutatójával, Nagy Máriával összhangban azt találta, hogy a túlterhelt gyerekek elsősorban a magasabb társadalmi státusú családokból kerültek ki. Bár ezeknek a gyerekeknek valóban sok és sokféle különórája volt, nem tűntek túlterheltnak, képesek voltak tartalmasan beosztani az idejüket. A vizsgálatok eredményei szerint éppenséggel nem ők voltak azok, akik emocionális problémákkal küzdöttek, hanem azok a társaik, akiknek semmilyen elfoglaltság nem volt.

Más szerzők arra az álláspontra helyezkednek, hogy a gyerekek és a felnőttek élete közötti határmezsgye lebomlásával a gyerekek társadalmi helyzete kedvezőbbé vált. Például a sztártudós David Buckingham (2002) álláspontja szerint a védett gyerekkor végérvényesen és visszavonhatatlanul eltűnt – erre akar utalni könyvének provokatív címe: *A gyermekkor halála után*. Ő a gyerekek még erőteljesebb „felnevelésében” látja a megoldást. Buckingham javaslata többek között, hogy a médiaártalmak elkerülése érdekében a gyerekeknek szerepet kell adni saját műsoraik alakításában, és egyáltalán: bővíteni kell azt a társadalmi teret, amelyben közvetlen befolyásuk megnyilvánul. A tanulmány végén visszatérek arra a kérdésre, milyen mértékben tekinthető a gyerekek erősödő „egyenjogúsítása” valódi érdekeik érvényesülésének.

A siettetésre vonatkozó állásfoglalást nem könnyíti meg, hogy túlságosan általános, sokféleképpen értelmezhető fogalomról van szó. Tanulmányom célja ezért néhány, a „sietetéssel” összefüggő jelenségek bemutatása, szemléletessé tétele a gyerekek, elsősorban a különlegesen érzékeny legfiatalabb korosztály, a csecsemők és kisgyermekek életének mindennapjaiból. Ezzel a napjainkban növekvő elfogadottságot élvező „mindennapok” történetének kutatásához járulok hozzá, amelynek része az antropológiainak vagy ökológiainak nevezett megfigyelés, anyaggyűjtés. Szeretném azonban leszögezni, hogy az általam osztott tudományfelfogás szerint a gyermeknevelés gyakorlata mögött mindig megtalálható a társadalmi-gazdasági feltételek nyomása, maguk a jelenségek és a hozzájuk kapcsolódó ideológiák csak igen korlátozott mértékben tekinthetők önálló meghatározóknak. Fontos, hogy tanulmányozásuk közben ne veszítsük szem előtt a kérdés komplexitását, a társadalmi feltételekkel való összefüggéseket.

A gyermekekkel való bánásmódban, a gyermekfelfogásban az elmúlt évtizedekben tapasztalható változás meggyőződésem szerint szorosan összekapcsolódik a posztmodern társadalmi folyamatokkal. Az összefüggések alapos elemzése meghaladja ennek az írásnak a kereteit, két fontos szempontot azonban érdemes megemlíteni. Az egyik a globalizáció által teremtett „tömeg-világtársadalom” jelensége, amelynek következtében a politikában és a gazdaságban egyre inkább háttérbe szorulnak az antropológiai szempontok, az egyének, csoportok sajátosságai. Ez a jelenség bemutatható az egyébként a gyerekkor leértékelődésével szorosan összefüggő „egész életen át tartó tanulás” programján keresztül. Az utóbbi ugyanis azzal függ össze, hogy a jelenlegi gazdasági körülmények között emberek tömege kényszerül folyamatosan változtatni a munkáját, foglalkozását. Függetlenül attól, hogy ez nyilvánvalóan kizárja az alapos szaktudást és a munkával való azonosulást, az egyének számára is súlyos veszteséget jelent. A modernizáció identitásfogalmához ugyanis hozzátartozott a tanult szakma, a foglalkozás, amely évszázadokon át a társadalmi integráció alapeleme volt, és nem világos, mi fogja helyettesíteni. Az emberek és csoportjaik vágyainak, szükségleteinek, törekvéseinek figyelmen kívül hagyása, egyszóval az antropológiai szempontok iránti érzéketlenség magában foglalja a gyerekek igényei és érdekei iránti közönyt is.

A másik fontos társadalmi körülmény, hogy az élet mind több területén piaci jellegű (valójában a piac klasszikus fogalmával, a szabad versennyel vajmi kevés hasonlóságot mutató) mechanizmusok válnak uralkodóvá, a társadalmi integráció legfőbb mechanizmusát a fogyasztás jelenti. Ez alól, mint tapasztalhatjuk, és mint írásomban igyekszem rámutatni, a gyerekek sem kivételek, annak ellenére sem, hogy ők maguk nem rendelkeznek a fogyasztáshoz szükséges eszközökkel.

A globalizációs hatások és a gazdasági-kereskedelmi szempontok előtérbe kerülése alapvető szerepet játszik a gyerekek korai felnevelkedésében, az életkori és egyéb antropológiai különbségek iránti érzékenység csökkenésében. Ugyanakkor az elmúlt mintegy másfél évszázad során széles körben elfogadottá vált az az alapelv, hogy a gyerekeket megilleti a védelem és a különleges bánásmód. Az ENSZ gyermekjogi chartája és az egyes országok gyermek- és családjogi törvényeinek közös alapja, hogy elismerik a gye-

rek éretlenségét, függő helyzetét, és azt, hogy a számukra kedvező életkörülmények megteremtéséért a felnőttek a felelősek. Ugyanakkor azok a feltételek, amelyek között ma a gyerekek nevelkednek és élnek, még a fejlett országokban is mind kevésbé veszik figyelembe a gyerekek különleges tulajdonságait. Ellentmondásokkal terhelt helyzet alakul ki. A napihírekből értesülhetünk róla, hogy a fejlett gazdaságú országok mindegyikében súlyos szocializációs problémák vannak, tömegprobléma lett a gyerekek kezelhetetlensége, a gyakori konfliktusok miatt egyre kiábrándultabbak a szülők. A gyermekek nevelését, oktatását és védelmét végző intézmények – ideértve a családot is – egyre kevésbé képesek megfelelni a feladatuknak. A kialakult helyzet kétségkívül szerepet játszik az egyre fogyatkozó gyermekvállalási kedvben és a nyomában formálódó demográfiai problémákban is.

Mindezek a körülmények különösen fontossá teszik, hogy alaposabban is megismerjük a gyerekek mindennapjait alakító körülményeket.

Felnőtteken, felnőttek között

A megkülönböztetett bánásmód elsorvasát tükrözi – egyben gyakorlati megvalósítását is nehezé vagy lehetetlenné teszi –, hogy a felnőttek és a gyerekek életmódja, az általuk használt terek, életük idősíkjai összeolvadóban vannak. Az elmúlt mintegy másfél évszázad során fokozatosan elkülönült egymástól a felnőttek és a gyerekek élete. A polgárosodást megelőzően még a jómódú arisztokrácia gyermekeinek sem volt külön szobájuk, a gyermekszoba 19. századi találmány. Ennél is rövidebb múltra tekinthetnek vissza a városi-falusi játszóterek. Néhány évtizeddel ezelőtt sötétedés után csak a legritkább esetben találkozhattunk az utcán 10–14 évnél fiatalabb gyerekekkel, és gyakorlatilag elképzelhetetlen volt, hogy a szülők magukkal vigyék a gyerekeiket munkahelyükre, a tárgyalásaikra, vásárolni vagy a könyvtárba. Az elmúlt mintegy másfél évtizedben a mindennapok gyakorlatában lényegében egyre inkább felszámolódnak azok az elkülönült terek, amelyekkel korábban a felnőttek, illetve a gyerekek rendelkeztek. A folyamat a családi otthonokban is észlelhető: a fejlett országokban a viszonylag tehető népesség körében jóval több gyereknek van saját szobája, mint 50 évvel ezelőtt. A mai családokban azonban a kisgyermekek gyakran a lakás minden helyiségét birtokba veszik, nem kímélve a lakberendezést és a felnőttek használati tárgyait, valamint sajnálatos módon egyre gyakrabban veszélybe sodorva saját testi épségüket. Jellemző, hogy a közelmúltban támadások érték a gyerekek biztonságos és az adott téren belül szabad mozgását lehetővé tevő járóját, mivel „rabságban tartja” a gyereket.

A jámi éppen megtanult óvodás, kisiskolás gyerekek egyre nagyon számban vannak jelen a vendéglőkben, a munkahelyeken, nem is beszélve a bevásárlóközpontokról, amelyek tele vannak a gyerekeiket kocsiban toló, kézen fogva vezető szülőkkel. A vendéglők egy része magas gyermeküléseket szerzett be. Kérdés, hogy ezt vajon gyerekbarát

A napihírekből értesülhetünk róla, hogy a fejlett gazdaságú országok mindegyikében súlyos szocializációs problémák vannak, tömegprobléma lett a gyerekek kezelhetetlensége, a gyakori konfliktusok miatt egyre kiábrándultabbak a szülők. A gyermekek nevelését, oktatását és védelmét végző intézmények – ideértve a családot is – egyre kevésbé képesek megfelelni a feladatuknak. A kialakult helyzet kétségkívül szerepet játszik az egyre fogyatkozó gyermekvállalási kedvben és a nyomában formálódó demográfiai problémákban is.

megoldásnak lehet-e tekinteni, hiszen a gyerekek 6–7 éves koruk előtt rosszul viselik, ha hosszú ideig kell egy helyben üldögélniük, és a vendéglői étkezés a legkevésbé sem szórakoztató a számukra. Hasonló a helyzet azokban az esetekben, ha az anyák magukkal viszik a gyerekeiket, amikor dolgoznak, vásárolnak, vagy kozmetikushoz mennek. Természetesen vannak kényszerhelyzetek, de nyilvánvaló, hogy ma az esetek igen nagy részében egyszerűen „trendi” mindenhová elvinni a gyereket, ahol egészen biztosan nem érzi jól magát. A szokást erőteljesen táplálja a média: például az igen népszerű kórházi sorozatokban léptenyomon találkozhatunk gyerekekkel, amint a kórteremben, néha a műtőben téblábolnak, miközben a felnőttek elnéző mosollyal figyelik kockázatos rakoncátlankodásukat. Az unatkozó és hangoskodó gyerekek jelenléte a nyilvános, elsősorban felnőtt tevékenységek célját szolgáló helyszíneken előbb-utóbb a gyerekekkel szembeni türelmetlenség kiváltójává válik. Mindez nem a gyermeki emancipáció fejleménye, a gyerekek állandó jelenléte sokkal inkább a felnőttek növekvő kényelemigényének, az alkalmazkodás és a lemondás elutasításának tudható be. A kisgyerek fokozott alvásigénye, a rendszeresség és a biztonság feltételeinek megteremtése megkövetelné, hogy a felnőttek ennek megfelelően alakítsák ki a környezetet és saját életrendjüket. Ez azonban nem felel meg a fogyasztói életmódban mind a materiális feltételek, mind a domináns ideológiák által elősegített, a vágyak és igények azonnali kielégítésére törekvő mentalitásnak.

Jellegetesen tükröződik a gyermekfelfogás átalakulása a kisgyermekkel való totálisan megengedő bánásmódban. A korlátozás hiánya részben abból fakad, hogy a szülők gyakran jóval komolyabb szándékokat, célokat tulajdonítanak a gyerekeknek, mint amit az életkora lehetővé tesz. A szélsőséges engedékenység nemcsak azért kárhoztatandó, mert a kisgyerekeknek határozottan szüksége van korlátozásra, és mert veszélyes helyzetek kialakulásához vezethet, hanem azért is, mert általa a szülők gyakran elhárítják a felelősséget, ha arról van szó, miért eszik a gyerekek mértéktelenül, vagy miért nézi órakon át a televíziót: ők valójában nem tettek mást, csupán, mint más helyzetekben is, teljesítették a gyerek kívánságait.

Kisbabák a nyilvánosság előtt

A változó gyerekfelfogás egyik figyelemre méltó fejleménye, ahogyan a gyerekek ma jelen vannak a nyilvánosság terében. Az a gyerekkortörténész, aki 200 év múlva akarja megismerni a 21. században élt gyerekek életét, sokkal könnyebb helyzetben lesz, mint hasonló érdeklődésű mai kollégái, az internet ugyanis tele van szórva bébifotókkal, és kisbabák százai „számolnak be” életük folyásáról. Természetesen a szülők szólalnak meg helyettük. A szülők talán maguk is úgy érzik, mintha a gyerekek maguk vennének részt a „társadalmi diskurzusban”, miközben a valóságban éppenséggel nem a saját döntésük folytán válnak széles körben ismertté kisgyermekkoruk eseményei, fényképük, szokásaik.

Néhány blogcím a sok közül: *Bencike, a mi kis vízipók-csodapókunk; Vackor és Levi, vagyis a Lajó manók mindennapjai*. Az egyik blog hőse, Babszemjankó-Zoé még meg sem született, de már láthatjuk az ultrahangfelvételen. (Kérdés, fog-e örülni ennek maga a gyerek, mondjuk, 15 éves korában.)

Részlet egy mai csecsemő életéből:

„Életem érdekes kalandjait örökítem meg ebben a blogban. Koraszülöttként láttam meg a napvilágot, 2007. március 31-én. Ennek ellenére iszonyú mértékben fejlődöm, igazi világutazó vagyok: 3 hónapos koromra már 3400 km volt a hátam mögött, Hollandia és Magyarország között ingázom.”

Az internetes blogok, babanaplók a szülők közlési vágyának kiélése, örömteli élményeik másokkal való megosztása érdekében születnek, a gyerek nyilvánosság előtti szerepeltetésének azonban vannak egészen más érdekekhez kapcsolódó fajtái is. Számos női

magazin, köztük az olyan, szakmailag igényesebb is, mint például a *Nők Lapja*, hirdet fényképes bébiszépségszervezőversenyeket, sőt ezek szervezésére külön internetes portál is létesült, *Baba-mama nyerőoldal* néven. Gyakorlatilag folyamatosan szerveződnek a virtuális bébiszépségszervezőversenyek: vannak évszak szerinti, de indulhatnak a gyerekek a legszebb nyaraló gyerek címért, vagy az egyik szülővel, nagyszülővel is. Igaz, a választás nem mindig tárgyilagos, a fórumokon ugyanis gyakran ilyen levelekkel találkozunk:

„Kisfiamat beneveztem a www.bastiano.hu oldalán a bébiszépségszervezőversenyre. Kérem, hogy aki tud, szavazzon rá. A bébi kategóriában, ÁDÁM, GYŐR néven található. Nagyon szépen köszönöm előre is! Ui. A mellékelt kép van fent a bébiszépségszervezőverseny oldalán. Mónika”.

A magazinok és internetes portálok által szervezett szépségszervezőversenyek ugyan nem okoznak testi kényelmetlenséget a gyerekeknek, ugyanakkor nem tekinthető jelentéktelennek az az ártalom, ahogyan a szülők gyerekeik iránti érzelmeit alakítják. Nem kedvez a harmonikus szülő-gyerek kapcsolatnak, ha a szülők és a gyerekek viszonyában jelentős szerepet játszik a külső sikeresség, ráadásul a gyerek olyan tulajdonsága: a szépsége kapcsán, amely egyáltalán nem függ az érdemtől. A gyerek személyes jelenlétét nem igénylő szépségszervezőversenyek további kockázata, hogy a szülő, különösen, ha a gyerek sikert ér el, egyre nagyobb szerepet juttat a hasonló versengéseknek a gyerek életében. Szerencsére vannak olyan szülők, akik világosan látják a helyzet visszasságait:

„Ki kell ábrándítsalak: ezek a versenyek nem úgy működnek, hogy egy babákra bekattanó lelkes netező végignézi mind az 526 kisbabát, majd a tiedre kattint, ha tetszik neki. Rokonok, barátok, ismerősök, illetve különböző fórumon verbuvált idegenek kattintanak. Úgyhogy sajnos a sorban hátul végzed, ha nincs sok ismerősöd. Akkor is, ha a kis karonülőd egy félkész Claudia Schiffer. Bocs, hogy lelőttem a poént, de ne vedd a szívedre túlságosan, a szépséghez ennek semmi köze. Azoknak az anyukáknak a gyerekeit meg sajnálom, akik manipulálnak. Majd később ők lesznek azok, aki hatalmas ajándécsomaggal mennek évről évre, hogy az óvó néni, tanító néni is megkülönböztetett figyelemmel kezelje őket. Ők lesznek azok, akik a szülői munkaközösség tagjaként az iskolai jelmezbálon is bundáznak, csak hogy az ő gyerekeik nyerjen. Ezekből a gyerekekből lesznek azok, aki kiközösítik a többi kislányt, mert nincs Barbie-ja, pörgős szoknyája vagy rózsaszín hajgumi. Ami engem illet, inkább egy setesuta, szemüveges kislányom legyen, aki ugyan nem nyer szépségszervezőversenyt, de kitűnik a segítőkészségével, vidámságával, egészséges önbizalmával csilli-villi ruhák nélkül is.”

– olvashatjuk az egyik fórumon.

A fényképek segítségével bonyolított szépségszervezőversenyek hátrányai azonban eltörpülnek azokhoz a versenyekhez képest, ahol az alig néhány éves kisgyermeknek valóban a pódiumra kell lépnie. Arról, hogyan zajlik egy ilyen esemény, az érdeklődők *A család kicsi kincse* című amerikai film vagy az alábbi helyszíni tudósítás alapján alkothatnak képet:

„Először a legkisebbek léptek a színpadra, a legidősebb versenyző 2,5–3 éves lehetett. A 11 kislányt és a 6 kislányt édesanyjuk vagy édesapjuk kísérte fel a színpadra. A lányok szigorúan tartották magukat a rendezvény tematikájához, és mind anyukájának, illetve tündérnek öltöztek, a fiúkat pedig öltönybe és mellénybe öltöztették a szülei. Az esemény háziasszonya, Czifra »Noémi« Noémi hiába faggatta a gyerekeket, nem válaszoltak, viszont a legtöbben lelkesen szuggerálták a zsűrit, mosolyogtak, integettek, és Károly, aki magával hozta táncoló játék szamarát, maga is táncra perdült. Mi a szülőket igyekeztünk kifaggatni arról, hogy mégis miért jöttek el a versenyre. Az első helyezett Alexandra édesanyjától megtudtuk, hogy a kislány nővére, aki »hercegnős álomvilágban él«, szintén jelentkezett a versenyre, de ő nem jutott tovább. Először csak őt akarták benevezni, de amikor meglátták, hogy van baba kategória is, beneveztek a kisebb gyereket is. A fiúk közül Patrik végzett az első helyen, akit szintén a testvére révén neveztek. Az eredményhirdetésnél már jelentkeztek a káros első jelei, ugyanis a háziasszony hiába akarta ismertetni a győztest, és Czifra Noémi a színpadon állva tudta meg, hogy a beharangozott bohóc műsor is elmarad.”

Senki előtt nem lehet kétséges, hogy a nyilvános divatbemutatón való szereplés, a tömegben való várakozás és a nagy nyilvánosság figyelme feldúlja a kisgyermek nyugalalmát, olyan helyzetbe kényszeríti őket, amely egyáltalán nem felel meg életkori saját-

tosságaiknak. A *Délmagyar* című újság 2007. augusztus 15-i száma szerint azonban már ügynökségek sokasága foglalkozik bébimodellek toborzásával:

„Szeged – Akár három hónapos kortól pózolhatnak a kicsik a kamera előtt. A fotózással 50 ezer forintot is kereshetnek a szülők, akik főként azt szeretnék, hogy gyermekük ismert legyen. Tegnap egy bébi-modell-válogatáson jártunk: megyénkben már tizen dolgoznak a szakmában.”

Vajon a „gyermek mindenek fölött álló érdekét” szolgálja, hogy néhány hónapos korától kiszolgálja a szülők becsúgyát és pénzéhségét? Az ENSZ gyermekjogi chartája tiltja a gyerekek függő helyzetével való visszaélést, kereskedelmi célú kihasználásukat. Bár a csecsemő- és kisgyermekkorban a gyerekre kényszerített médiaszínpad szerep nyilvánvalóan súlyos kockázatokat rejt a fejlődés szempontjából, úgy tűnik, a világon sehol nem keltette még fel a gyermekvédelmi hatóságok figyelmét. A modellügynökség állítása szerint 3 éves kortól köthető szerződés a szülőkkel; sokuk – és a gyerekek – számára létformává válik az állandó szereplés, utazás egyik helyszíntől a másikig. A probléma azonban nem csak a gyermekvédelem számára ismeretlen: megdöbbentő módon a szülők megfelelő tájékoztatása, felvilágosítása is teljes mértékben hiányzik.

A kisgyermek mint piaci szereplők

A gyermekek helyzetében bekövetkezett, talán legnagyobb jelentőségű változás, hogy korábban társadalmi integrációjuk közvetett volt: szüleik és a nevelésben-oktatásban részt vevő más felnőttek ellenőrizték és kanalizálták a társadalmi hatásokat. Ma a felnőtteknek ez a szűrő funkciója visszaszorult: a tömegmédiá lehetővé tette, hogy a gyerekekhez eljussanak a „szüretlen” üzenetek. Steinberg és Kincheloe (1997) amerikai társadalomkutatók szerint a gyerekek tantervét ma a nagy hatalmú gazdasági korporációk készítik el, mindennapi életüket, tapasztalataikat gazdasági érdekek alakítják. Ez a jelenség már az egészen kicsi gyerekek esetében megfigyelhető. A „csecsemő- és kisgyermekpiacot” ostromló gyártók és szolgáltatók egyik stratégiája az, hogy – szakemberekre, kutatási eredményekre hivatkozva, szakterminusokkal megtűzdelve – fejlődési normákat alkotnak meg, célokat tűznek ki, majd felajánlják az ezek eléréséhez szükséges eszközöket. Ezek a normák gyakran minden részletre kiterjedő „menetrendek” az első hónapokévek fejlődésének állomásairól. A játékgyártók, bébikozmetikumok, bébiételek reklámjaiban pontos leírásokat találunk arról, mit kell tudnia az 1, 2, 3, 4 stb. hónapos csecsemőnek. A gyermekgyógyászat, a pszichológia és a kultúrtörténet tanúsága szerint ugyanakkor semmiféle általános minta nincs arra nézve, hogy pontosan mennyi időskorban és hogyan kell felülnie, felállnia, beszélnie stb. egy gyereknek, a fontos fejlődési stádiumok több hónapos eltérésekkel is bekövetkezhetnek, és minden egyes gyerek egy kissé más utat jár be a fejlődés során. A nem létező normák felállításával szorongással tölti el a szülőket, és arra készíti őket, hogy vegyék igénybe a legkülönfélébb fejlesztő és korrekciós szolgáltatásokat, vásárolják meg a készségfejlesztőként beállított játékokat. A fejlesztő stratégiák további tipikus tartozéka, hogy a szülőt a korai évek rendkívüli fontosságára és visszafordíthatatlanságára figyelmeztetik.

A másik, az előbbivel gyakran összefüggő stratégia keretében a szolgáltatók csodaszereket, különleges módszereket és eszközöket ajánlanak fel, amelyek segítségével a kisgyermek „tökéletesíthető”. Tanfolyamokat szerveznek a szülők számára, amelyben megtanulhatják, hogyan faragjanak zenei, képzőművészeti vagy matematikai zsenit a gyerekekből, hogyan „turbózzhatják fel az IQ-ját”. Ez utóbbit az *OkosBaba* portál szerint elősegíti, ha a szülők sokat beszélnek a kisgyerekekhez. A tanáccsal önmagában nincs is semmi baj, annál inkább azzal a 8 pontba szedett, túlrészletezett instrukcióval, amely ezután következik: mikor, mennyit és hogyan beszéljenek a szülők a gyerekeikhez. A portál képviselőinek alapvető tájékoztatatlanságát mutatja, hogy a szakmában közismerten dajkanyelvként ismert

fogalmat – a szülők sajátos nyelvét, amelyet a beszélni még nem tudó kisgyermekkel szemben alkalmaznak – „szülőnyelv”-ként aposztrofálják. A hasonló útmutatások hátulütői közé tartozik, hogy feladatteljesítéssel alakítja a szülői viselkedést.

Ugyanez a portál amerikai kutatások alapján olyan módszereket ismertet, amelyek segítségével a gyerekből jó matematikus válik a későbbiekben. A szülők meggyőzésének igen hatásos módszere, amikor a fejlesztés hatásának tulajdonítanak minden gyereknél kialakuló, természetes képességeket: az 5-ös számkörben való számolni tudást vagy a számlálás képességét, amely a portál leírása szerint attól alakul ki, hogy a szülők felhívják a gyerekek figyelmét a számok „sorozat-jellegére”. A matematikai képesség elősegítése érdekében adott instrukcióknak az a kockázata, hogy groteszk és természetellenes helyzeteket alakítanak ki a szülők és a gyerekek kapcsolatában, ugyanis arra biztatják a szülőket, hogy mindent számoljanak meg a gyerekükkel, párbeszédekben is beszélgeszenek velük a számokról, és hasonlítsanak össze mennyiségeket.

Mivel a fejlődést az első hónapokban-években alapvetően belső érési folyamatok vezérik, amelyek az éppen aktuális tapasztalat spontán megszerzésére készítetik a gyermeket, kifejezetten kártékony a korai fejlődésbe való beavatkozás. A kisgyermek életének túlszervezése, a külső sémák és normák erőltetése hátráltatja a fejlődést. A korai fejlesztés azoknak a gyerekeknek az esetében indokolt, akiknél valamilyen súlyosabb idegrendszeri sérülés, komoly, több hónapos-éves lemaradás tapasztalható. Csakhogy a „gyermekfejlesztő ipar” – amely kiterjed a játékokra, használati cikkekre, médiatermékekre is – igen alattomosan formálja a gyermekfelfogást, azt sugallva, hogy a legtöbb vagy szinte minden gyereknek „van valami hibája”. A közönség lépten-nyomon találkozik az ahhoz hasonló üzenetekkel, mint amilyennel egy budapesti önkormányzati bölcsőde reklámozza korai fejlesztési programját:

„Szakemberek szerint egyre több a valamilyen okból, koraszülöttség miatti kis súly, szülési sérülés vagy fejlődési zavar miatt fejlesztésre szoruló kisgyermek.”

Vajon igaz lehet-e ez az állítás? A koraszülöttek aránya az elmúlt évtizedekben csökkent, ellátásuk minősége pedig jelentősen javult, az pedig végképp valószínűtlen, hogy ma több lenne a szülési sérülés, mint korábban. A dolog igazságtartalmát azonban aligha vizsgálja valaki, a „szakemberekre”, „tudósokra”, „kutatókra” való hivatkozás a tömegmarketing része lett. Igaz, hogy jó pénzért (vagy akár közepesen jó pénzért) mindig lehet találni a piac érdekeit a gyerekek rovására képviselő szakértőt. A folyamat – más hatásokkal egyesülve – olyan helyzetet eredményezett, amelyben már a szakemberek számára sem könnyű az eligazodás. Ha néhányan meg is próbálnak kitartani független véleményük mellett, akkor sem tudnak szembeszállni az „elhallgatási spirállal” – azzal a jelenséggel, hogy a tömegmédiában korábban igen könnyű elnyomni a kisebbségi véleményeket. Nem meglepő ezek után, hogy a gyakorló óvónők és pedagógusok engedelmessé válnak a nyomásnak, feladják tapasztalataikat, meggyőződésüket, és teljesítik a „piac” diktálta

Ma a „fejlesztés” egyre inkább behatol a bölcsődék és óvodák mindennapjaiba, lényegesen merevebb, személytelenebb programokat eredményezve, mint a pszichológusok egy része által korábban kegyetlenül ostromozott csoportos foglalkozások. Közben a szakemberek egy része évtizedeken át igyekezett (gyakran szintén túlzásokba esve) távol tartani az óvodától a szervezett tanulás minden fajtáját, mára úgy tűnik, az oktatás elkezdésének nincs alsó határa.

elvárásokat. Mindezek folytán ma a „fejlesztés” egyre inkább behatol a bölcsődék és óvodák mindennapjaiba, lényegesen merevebb, személytelenebb programokat eredményezve, mint a pszichológusok egy része által korábban kegyetlenül ostromozott csoportos foglalkozások. Miközben a szakemberek egy része évtizedeken át igyekezett (gyakran szintén túlzásokba esve) távol tartani az óvodától a szervezett tanulás minden fajtáját, mára úgy tűnik, az oktatás elkezdésének nincs alsó határa. Az *OkosBaba* portálon kívül mások is ismernek kiváló módszereket, amelyek segítségével a néhány hónapos csecsemőből – betűket vagy a dominó mintáinak megfelelő számképet mutogatva – korai olvasó vagy matematikus nevelhető. A kétkedő szakembereknek itt sem sikerült felülkerekedniük, sőt a korai olvasás-számolás híveinek is kellőképpen sikerült a közvéleményt és az oktatáspolitikusokat is megfertőzniük: a fejlett világban egyre korábban kezdődik az olvasni tanítás. Angliában például ma 4 és fél éves korban kezdik el a gyerekek a betűvetést, és a divat már a jól szervezett óvodahálózattal rendelkező Franciaországban is felbukkant, annak ellenére, hogy már az ókor óta tudjuk: 6–7 éves kor között jön létre az a fordulat a gyerekek értelmi képességeiben, amely alkalmassá teszi őket a szándékos és szervezett tanulásra.

Fejlesztőipar

A gyermekeket gondozó-nevelő hagyományos intézmények mellett valóságos iparágá nőtt ki magát a „gyermekfejlesztés” és -szórakoztatás, amelynek képviselői széles körben alkalmazzák a korábban ismertetett stratégiákat. A G., a McDonald'shoz hasonló franchise-rendszerben működő játszóházlánc tájékoztatójában a következőképpen igyekszik a szülők figyelmét felkelteni:

„Minden képesség kialakulása szempontjából létezik egy úgynevezett szenzitív periódus, ezen időintervallumon belül ki kell alakulnia az egyes képességeknek, például a stabil ülés 6–8 hónapos korban jelenik meg. Ellenkező esetben akadályozza az erre épülő, az üléssel összefüggő további képességek kibontakozását. Ez az ülés példájánál maradva azt jelenti, hogy ebben a pozícióban képes a gyermek az oldalról érkező hangokat fejelfordítással helyesen lokalizálni, ami az irányhallás kialakulása szempontjából lényeges (ez később a beszédtanulásban is megjelenik, illetve a valóságban való tájékozódásunk alapja is).”

Az ember fejlődésében a valóságban nem ismerünk szenzitív periódusokat és teljes mértékben valótlan állítás, hogy a későbbi felülés akadályozná bármilyen más képesség kialakulását. (Közismert tény, hogy a gyerekek egy része előbb tud felállni, mint felülni.)

Egy másik idézet szerint:

„Az iskolára felkészítés nálunk már 1–2 hónapos korban megkezdődik – a részképességek felmérésével és célirányos, egyénre szabott fejlesztésével.”

A G. arról is igyekszik meggyőzni a szülőket, hogy szolgáltatásuk igénybevétele éppen olyan fontos, mint az iskolába járás, mert csak így lehet biztos a szülő abban, hogy korrigálták gyermeke „tanulást nehezítő lemaradását”. A honlapon szereplő ismertetés szerint 7 millió Ft-ért bárki megkaphatja a játszóház üzemeltetésének jogát. A szülők feltehetően nem tudják, hogy az üzemeltetőnek egyáltalán nem kell pedagógusnak lennie, a jogot bárki megvásárolhatja, aki hajlandó kifizetni az összeget. A „fejlesztés” azáltal valósul meg, hogy a franchise keretében a szervezet kész programcsomagot és eszközöket bocsát az üzemeltető rendelkezésére. A laikusok számára tetszetős lehet a gondolat, amely szerint a „fejlesztés” kizárólag technikai kérdés: ha a megfelelő programot „végigfuttatjuk” a gyereken, akkor megvalósul a „képességfejlesztés”. Holott a fejlődés és a tanulás komplex folyamat, kisgyermek esetében szinte közömbös a tárgyi környezet, viszont annál nagyobb jelentősége van a jelen lévő felnőtteknek, akivel a gyerek bensőséges kapcsolat alakíthat ki. A gyerekekre közismerten nem hatnak azok a felnőttek, akiket nem ismernek.

A G.-n kívül még jó néhány szolgáltató részt vesz a fejlesztőiparban. A M. játszókuckó például 6–12 hónapos csecsemőknek kínál babatornát, amely ígéretük szerint:

- elősegíti a megfelelő mozgásfejlődést,
- jó közérzetet biztosít,
- hathatós segítséget nyújt hasfájós babáknak,
- segít elkerülni és leküzdeni az esetleges izomtónus-eloszlási problémákat.

Vajon milyen izomtónus-eloszlási problémái lehetnek a néhány hónapos csecsemőknek, és hogyan lehet azokat leküzdeni? A „játszókuckó” is olyasmit ígér a szülőknek, ami egész biztosan bekövetkezik: a kisgyerek felül, feláll, és jól érzi magát – mint minden normális pár hónapos gyerek. Így biztosan nagyon sikeres a debreceni Aranyalma Alapítvány programja is, amely „a látásra, a hallásra és a tapintásra” fogja tanítani a bölcsődéskorú kisgyermeket. Természetesen a fejlesztők maguk vállalják a fejlesztés szükségességének megállapítását, a gyerek képességeinek felmérését, olyan életkorban is, amikor az még egyáltalán nem mérhető, legfeljebb a nagyon nagy mértékű, durva lemaradások észlelhetők.

A fejlesztés mellett egyre szélesebb a bébik szórakoztatását célzó szolgáltatások skálája is. Az ártalmatlanabbak közé tartozik a bébiszínház, amely Budapesten is működik. A színházban az egészen kicsi, 3-4 évnél fiatalabb gyerekeknek tartanak színházi előadásokat, amelyen az óvodai foglalkozásokhoz hasonló jellegű dalok, versikék hangzanak el. Ez feltehetően nem zavarja különösképpen a gyerekeket, bár 4–5 év alatt nem is igen érdekli őket. A hasonló szolgáltatások hátránya, hogy a gyerekekkel való foglalkozás egyre több dimenziója kerül ki a szülő kompetenciájából, és szűkül a saját tapasztalatszerzésre, szervezetlen, spontán tevékenységre fordítható idő. Hasonló a probléma a szintén a gyerekek szórakoztatását célzó játszóházakkal, bébi-úszótanfolyammal, a babamasszázzsal vagy a kisbabáknak való jógával. Az életkori sajátosságokat figyelembe vevő szabadidő-tevékenységek önmagukban kedvezőek lehetnek, ha az arányuk nem lép túl egy bizonyos határt. Sajnos azonban széles körben tapasztalható, hogy a szülők úgy érzik, folyamatosan programot kell csinálniuk a csecsemőkorból alig kinőtt gyerekeknek. Az okok között szerepel, hogy a kisgyermekkel való tartós összefüggés unalmas és fárasztó lehet a felnőtteknek. A társas szórakozások csökkentik ezt a terhet, hiszen a gyerek is jól érzi magát, az anyák pedig beszélgethetnek a többi szülővel. A valóságban azonban a túlságosan sok inger, a folyamatosan változó helyszínek és szereplők a szülő jelenléte ellenére is kedvezőtlenebbek a gyerek számára, mint például egy megfelelően működő bölcsőde, ahol a gyerek jól ismeri a felnőtteket és a gyerektársakat.

A kisbabák szórakoztatásának jóval ártalmasabb fajtáját a képernyők jelenítik meg. A gyártók az egészen kicsi gyerekeknek szóló műsorok, videók, számítógépes programok tömegét dobják a piacra minden évben, annak ellenére, hogy ma már tekintélyes szakmai szervezetek, mint például az Amerikai Gyermekgyógyászok Szövetsége állásfoglalása szerint a 2 évnél fiatalabb gyermekek számára kimondottan ártalmas a televíziózás. A gyerekek kereskedelmi kihasználása ellen kampányokat szervező amerikai székhelyű civilszervezet (CCFC – Campaign for Commercial Free Childhood, www.commercialfreechildhood.org) adatai szerint az Egyesült Államokban a 2 éven aluli gyerekek 26 százalékának van televízió a szobájában, a szintén két éven aluli gyerekek 68 százaléka néz valamilyen képernyőt, televíziót, videót vagy DVD-t naponta legalább 2 órán keresztül. Természetesen itt is a „fejlesztés” a varázsszó: a Teletubbi című, egészen kicsi gyerekeknek szóló tévésorozatot már 1 éves gyerekek számára hirdették, azt állítva, hogy elősegíti a fejlődésüket, jóllehet ezt semmilyen tudományos bizonyíték nem támasztotta alá. A szakmai szövetségek ismétlődő intelmei ellenére újabb és újabb csatornák készülnek elindítani 3 éven aluli gyerekeket célzó programjaikat. A CCFC egyik

közelmúltbeli kampánya a *Baby Einstein* című videó megtévesztő reklámja ellen irányult: ennek során azt akarták elhíttetni a szülőkkel, hogy a videó elősegíti a csecsemő értelmi fejlődését. A *Baby Einstein* azonban csak egy a sok közül: néhány hónapos csecsemőknek szóló DVD-k sokasága kínálja magát a polcokon.

Játékok

A gyermekjátékok a kultúrtörténet értékes darabjai, amelyek sok mindent elárulnak a korról, amelyben készültek. Az elmúlt évtizedekben például feltűnően megváltoztak a játékboltok: a valamikor minden főúton létező szellős üzletek, amelyekben életkor szerinti csoportosították a játékokat, bezártak. A mai játékboltok zsúfoltak, lépni sem lehet bennük, és már nem találkozzunk az életkori sajátosságokban tájékozott eladóval. A „fejlesztés” a játékgyártásban is megjelent: a boltok egy része „korai tanulási központtá” nevezte át magát. A játékokon, a plüssállatoktól a játék laptopig egyre gyakrabban találunk cédulákat, amelyek eligazítanak, hogy a gyerek melyik képességének fejlesztését célozzák. A játékkatalógusokban se szeri, se száma a fejlesztőjátékoknak, amelyek között természetesen jó néhány hagyományos játék található: fűző, puzzle, kirakós játék, igen borsos áron. Lehet kapni a gondolkodást, a memóriát, a társas kapcsolatokat és a kommunikációt fejlesztő játékokat, szókincsbővítő CD-t, valamint állítólagosan az érzelmi feldolgozást elősegítő képeslapgyűjteményt is. Vásárolható tanító kutyus 1–3 éves gyermekek számára: a kutyus gombnyomásra énekel és verseket mond. Kínálnak játékot az ujjak nevének megtanulásához, valamint – felzárkózva a trendhez – az olvasást és a számolást elősegítő játékokat is, mégpedig 6 hónapos kortól:

„Laugh & Learn Sütifaló Kincsesbödön. Életkor: 6 hónapos kortól.

Ha kézbe veszi ezt a sütifalót, a gyermeknek különleges foglalkoztató-fejlesztő játékban lesz része egy csodás meglepetéssel. Megtanítja a formákat vagy számokat, amikor a sütit beleilleszti a nyílásokba. A megállító és indító dalok megtanítják, hogyan kell a dolgokat befolyásolni, és a mókás mondások megnevetetik a gyermeket.”

Kapható robot, amely „ábécét, számokat és formákat tanító játék”, szintén 1 éves kortól, 2 éves kortól tanuló zeneszékét kínálnak, amely ábécére, színekre, számokra és formákra tanítja a benne ülő gyereket, miközben oktatódalt is énekel. A tanuló csiga ugyanennek a korosztálynak betűket, színeket és ok-okozati összefüggést tanít. Az aktív babacenter saját leírása szerint lábakon álló kiskert, szétszedhető darabokkal, 12–24 hónapos korig, a színes műanyag darabok azonban semmilyen valóságos tárgyra nem emlékeztetnek. 3 éves kortól már bébi őslényeket – brontoszauroszt, Triceratopsot –, valamint rázással mozgásba hozható autókat és repülőket kínálnak a gyerekeknek. A játékok színvilága is jellemzően megváltozott: a gyerekek által kedvelt pasztellszíneket harsány neonszínek váltották fel. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a játékgyártók szeme előtt nem a gyerekek, hanem a szülők lebegnek, akik többnyire meg vannak győződve róla: a játékokat szakemberek tervezik, akik pontosan tájékozottak abban, mit kell tudnia egy adott életkorú gyerekeknek.

Hirdetések célkeresztjében

Néhány éve el sem tudtuk volna képzelni, hogy lehetséges a közvetlenül a még beszélni sem tudó csecsemőket-kisgyermeket célzó marketing, a tudomány azonban mindenre képes. A gyerekkori tanulékonyág kihasználásának különösen tisztító és semmilyen reklámetikai elvvel nem összeegyeztethető példája, hogy a játéktárgyakon, „oktatófilmekben” keresztül a csecsemőkortól igyekeznek a gyerekek eszébe vénsi a különböző márkák logóit és jellegzetes formáit, hogy biztosítsák a márkák iránti hűséget. Ebben jól

fizetett szakemberek segítik a reklámpárt: egy James McNeal (*McNeal és Yeh*, 1993) nevű pszichológus-reklámguru szerint el kell érni, hogy a csecsemők első szavai közé kerüljenek be a reklámszlogenek.

Ugyancsak a CCFC adatai szerint a gyerekeknek szóló hirdetésekre fordított összeg a '90-es évek eleje óta két és félszeresére nőtt. Ugyanettől a szervezettől származó meglepő adat, hogy 12 éven aluli gyerekek 2002-ben 30 milliárd dollárt költöttek el, ötször annyit, mint 1989-ben, holott ebben az időszakban nem következett be látványos javulás az USA életszínvonalában. A gyerekeknek szóló médiaprogramok mindegyikét valamilyen, főként gyerekkorú fogyasztókkal rendelkező cég – a McDonald's, játékgyártók, békkozmetikumok gyártói – szponzorálja. A gyerekeket célzó marketing korlátozását annak ellenére nem sikerül elérni, hogy tekintélyes szakmai szervezetek, pszichológusok, gyerekgyógyászok követelik, és a társadalom 85 százaléka is támogatná.

Holott a gyerekeknek szóló reklámok betiltása önmagában nem is oldaná meg a problémát, hiszen a gyerekműsorok is tele vannak burkolt reklámokkal. A CCFC egy kisgyermeknek szóló rajzfilmben például 181 rejtett hirdetést talált. Széles körben elfogadott eljárás a márkák összekapcsolása, amikor például a rajzfilmfigurák megjelennek a bögréken, fürdőlepedőkön, könyvekben stb. Gyerekeknek szóló kereskedelmi üzenetek lepik el az iskolákat, orvosi rendelőket, játszótereket. A CCFC nemrég az ellen szervezett kampányt, hogy az Egyesült Államokban az iskolásokat naponta szállító buszon is reklámokat játszanak a gyerekeknek. A gyerekek szívesen válnak önmaguk is reklámhordozóvá társaik vagy a szüleik felé. A nagy gazdasági erejű gazdasági szervezetek gyakran nyíltan korrumpálják a szakmai szervezeteket: a gyermekfogorvosok szövetsége például 1 millió dollárt kapott a Coca-Cola cégtől, majd ezt követő állásfoglalásában nem látta bizonyítottnak, hogy a kóla fogyasztás árt a fogaknak.

Gyerekeknek szóló kereskedelmi üzenetek lepik el az iskolákat, orvosi rendelőket, játszótereket. A CCFC nemrég az ellen szervezett kampányt, hogy az Egyesült Államokban az iskolásokat naponta szállító buszon is reklámokat játszanak a gyerekeknek. A gyerekek szívesen válnak önmaguk is reklámhordozóvá társaik vagy a szüleik felé. A nagy gazdasági erejű gazdasági szervezetek gyakran nyíltan korrumpálják a szakmai szervezeteket: a gyermekfogorvosok szövetsége például 1 millió dollárt kapott a Coca-Cola cégtől, majd ezt követő állásfoglalásában nem látta bizonyítottnak, hogy a kóla fogyasztás árt a fogaknak.

Emancipáció vagy kiszolgáltatottság?

Írásomban a csecsemők és a kisgyermek életkörülményeiben bekövetkezett változásokról volt szó. A siettetés jelensége természetesen nem szűnik meg az első 3 év után, az első évek körülményeinek vizsgálata azonban mindennél leleplezőbb annak a kérdésében, bővültek-e a gyerekek jogai, erősödött-e a társadalmi pozíciójuk azáltal, hogy az életük egyre kevésbé különbözik a felnőttekétől. Sokféleképpen gondolkodhatunk a gyerekek természetéről, a felnőttek életében való részvételük módjáról, az azonban józan ésszel nem vonható kétségbe, hogy az esendő, még beszélni sem tudó kisgyermek különleges környezetet és bánásmódot igényel. Úgy tűnik, az ezzel kapcsolatos cáfolthatatlan érvek és tapasztalatok önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy megakadályozzák a

kisebb és nagyobb gyerekek instrumentális használatát, kitettséget a felnőtt társadalom céljainak, ambícióinak. Nem vigasztal bennünket az sem, hogy – csakúgy mint a környezetvédelem esetében – a gazdasági és politikai döntéshozók saját gyermekeik világát is szétrombolják, amikor negligálják a gyerekek védelmével, a megkülönböztetett bánásmóddal kapcsolatos értékeket.

Irodalom

Buckingham, D. (2002): *A gyermekkor halála után*. Helikon, Budapest.

Elkind, D. (2001): *The Hurried Child*. Addison-Wesley, Reading, MA.

Garbarino, J. (1993): Childhood: what do we need to know? *Childhood*, 1–3.

Hofferth, S. (é. n.): *The Hurried Child. Myth vs. reality*. http://www.popcenter.umd.edu/people/hofferth_sandra/papers/Lifebalancech.pdf

Kendrick, C. (é. n.): *The Hurried Child*. www.familyeducation.com

McNeal, J. – Yeh, Ch. (1993): Born to Shop. *American Demographics*, 34–39.

Steinberg, Sh. – Kincheloe, J. L. (1997, szerk.): *Kinderkulture – The Corporate Construction of Childhood*. Westview Press, Colorado.

Vajda Zsuzsanna (1997): Elvesztett gyerekkor. *2000*, november, 46–52.

Vajda Zsuzsanna (2000): Gyermekfelfogás és gyermekkor a történelemben. In Pukánszky Béla (szerk.): *A gyermek évszázada*. Osiris, Budapest. 80–102.

Vajda Zsuzsanna (2005): Gyerekek a képernyőn. *Iskolakultúra*, 1. 35–53.

A Gondolat Kiadó könyveiből